

Polemika: O řeči
komunistického režimu

Za krále a vlast
Fašismus v Británii

Muzeum všeho?
Muzea v 21. století

dějiny 7/2014 současnost

Nájezdníci
a střední Evropa
Od Attily po Čingischána

Strážci hranic

Sikulové a Pečeněhové na řece Moravě

— Jiří MACHÁČEK

Na počátku 10. století zmizela náhle z dějin Velká Morava. Podle tradičních představ byla zadupána do země kopyty koní uherských nájedzníků...

Ikdyž dnes víme, že příčiny kolapsu Velké Moravy byly mnohem komplexnější, na výsledku dějinného vývoje východní části střední Evropy to pranic nemění. Velká Morava se rozpadla a v regionu vzniklo jakési mocenské vakuum, které ke svému rozvoji využily nové politické subjekty. Na troskách „velké“ (tj. vzdálené) říše, povstala knížectví a království, jež se opírala o mnohem životaschopnější sociální struktury než Velká Morava. Jedním z pilířů jejich stability byly hranice, které se postupně konstituovaly mezi přemyslovskými Čechami, piastovským Polskem a arpádovskými Uhrami.

Složité procesy vedoucí ke vzniku nových hranic se výrazně projeví především v oblasti jižní Moravy, původního jádra Velkomoravské říše, jež se však postupně stalo pohraničním pásmem nového předstátního útvaru. Hranice se zde ustálila až v průběhu 11. století, a to na tocích hlavních řek – Moravy a Dyje. Z jižní strany přiléhala k Moravě babenberská Východní marka a z východu Uhry. Moravská hranice byla v 11. století z vnější strany lemována nárazníkovými pásmy, jakousi zemí nikoho, již na uherské straně zpravidla nazýváme *confinium* a na rakouské Uherskou markou.

Při našem pátrání po nomádech 11. a 12. století musíme svoji pozornost zaměřit především na Uhry. Království následovníků Štěpána I. bylo členěno na župy. Zvláštními organizačními celky pak byly župy pohraniční. V prostoru dnešního Slovenska se formovaly na vnitřní povážské obranné linii, která byla od moravské hranice oddělena výše zmíněným *confiniem*. Přímo k moravské hranici přiléhala župa, v jejímž centru se nacházel hrad s příznačným názvem Šaštín – Stráže. V pohraničních župách a v *confiniu* byli usazeni strážci hranice, původně příslušníci polonomádských kmenů Pečeněhů a Sikulů. Kdo byli tito lidé a dostali se v raném středověku i na území Moravy?

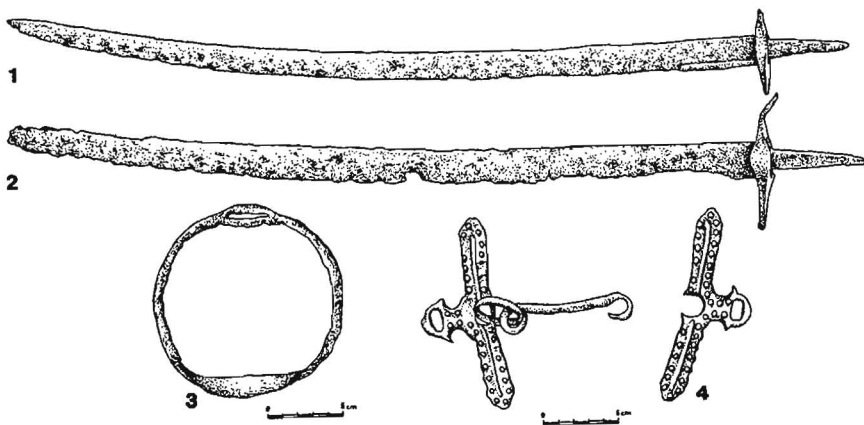
NOMÁDI V KARPATSKÉ KOTLINĚ

Pečeněhy řadíme k takzvaným pozdním nomádům turkické jazykové skupiny. V písemných pramenech jsou poprvé zmiňováni již v 8. století, kdy kočovali v oblasti u Aralského jezera. Odtud však byli vytlačeni na konci následujícího století jinými nomády – Oguzy a Chazary. Pečeněhové následně překročili Volhu, což spustilo řetězovou reakci. Uvedli do pohybu Maďary, kteří v té době sídlili mezi Dněprem, jižním Bugem, Dněstrem

Moderní rekonstrukce (autor Radu Oltean) obávaného pečeněžského jezdce s maskou, jež chránila jeho obličej, a pečeněžského bojovníka z 11. století (viz strana 21)

Jiří MACHÁČEK

(nar. 1971) je profesorem raně středověké archeologie na Masarykově univerzitě v Brně. Vede archeologický výzkum velkomoravského centra na Pohansku u Břeclavi. Věnuje se také metodologii a počítačové podpoře archeologie. machacek@phil.muni.cz

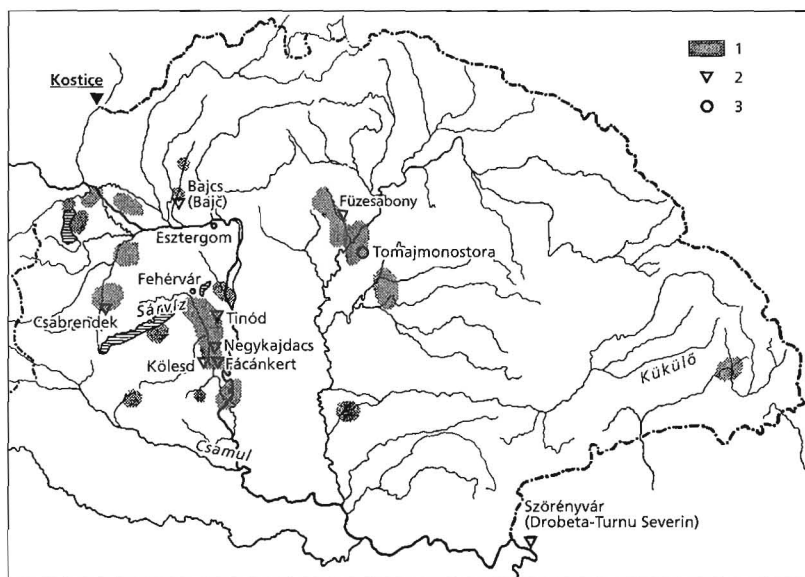

a Prutem. Své putování zakončili až v Karpatské kotlině, kde se usadili a později založili vlastní uherské království. Patří k dějinným paradoxům, že Maďaři nakonec část původně nepřátelských Pečeněhů pacifikovali a integrovali do obrany vlastního území. Tomu však předcházela řada historických událostí. K těm nejznámějším patří porážka kyjevského velkoknížete Svjatoslava, kterého Pečeněhové zabili v roce 972 na dněperských prazích, když se vracel z bulharské anabáze. Pečeněžský kníže Kurja si nechal *ze lbu jeho*, jak píše Nestor ve svém *Letopise*, vyrobil okovanou číši, z níž pak Pečeněhové pili. Boje s ruskými knížaty nepolevovaly ani v následujících desetiletích. Fatální porážku jim nakonec uštědřil Jaroslav Moudrý. V návaznosti na ničivý kumánský vpád vypukly mezi Pečeněhy vnitřní rozbroje, v roce 1048 pak nomádský svaz překročil Dunaj a zaútočil na byzantské území. Část z nich se pod vedením vládce Tyracha usadila v okolí delty Dunaje, v dnešním Moldavsku a rumunském Valašsku, odkud ohrožovali i samotnou Konstantinopoli. Mnozí řečtí autoři, mezi nimi také Gregorios Pakourianos, Michael Psellos, Theofylaktos Ochridský či Anna Komnena, je nazývali Skyty a kvůli jejich severnímu původu jim přičítali chamtivost, nenasytnost, chvástavost, aroganci a nedůvěryhodnost. Další z Byzantinců Jan Skylitzes je popisoval coby nomády, kteří preferují život ve stanech. Ve skutečnosti však žili spíše polonomádským způsobem života, obdělávali i půdu a pěstovali pšenici a ječmen. Jejich hlavní bohatství však tvořila velmi početná stáda malých houževnatých koní, krav a ovcí. Věnovali se i dálkovému obchodu s kořením, drahými kovy, hedvábím a brokátém. Jejich původní pohanská víra se znaky šamanismu ovšem nedokázala dlouhodobě čelit stálému christianizačnímu tlaku.

Ne všichni Pečeněhové však směřovali na Balkán. Část z nich vstoupila do služeb Kyjevské Rusi, kde je řadíme k takzvaným Černým

Nálezy z hrobu pečeněžského velmože z lokality Tinód (Maďarsko), kde byly kruhové třímeny zkombinovány s typickým udidlem a dvěma šavlemi

Pečeněžské osídlení v arpádovských Uhrách:
1) kompaktní území s pečeněžskými sídlišti doloženými v písemných pramenech nebo pomístními názvy pečeněžského původu,
2) archeologické nálezy spojované s Pečeněhy,
3) pečeněžská klanová centra.
 Nákres Andrase Pálóczi Horvátha doplnil Jiří Macháček.

kloboukům (Kara-kalpakům), pohraničním strážným oddílům usazeným v pontských stepích severně od Černého moře. Jiné skupiny Pečeněhů se dostaly až do Uher. Někteří přišli do Karpatské kotliny asi již v 10. století společně s Maďary. V menších počtech sem pronikali zejména ve druhé čtvrtině 11. století. Hlavní vlna Pečeněhů pak dorazila po roce 1055. Byli však Uhry poraženi a jako váleční zajatci či uprchlíci zařazeni do královských služeb, především jako strážci hranic a lehká jízda.

Uherští panovníci usadili Pečeněhy v různých částech své říše, kde žili obklopeni maďarským a slovanským obyvatelstvem. Jejich sídla identifikujeme především podle pomístních jmen. S Pečeněhy spojujeme názvy obcí, jako například Besenyő, odvozené od maďarského pojmenování Pečeněhů (*besenyők*), či Tolmács, Értem, Csur a Baj, související se jmény pečeněžských klanů. Některé z těchto obcí se nacházejí i na Slovensku, například Bajč či Bešeňov. Nejčastěji je nacházíme v oblastech s méně kvalitní zemědělskou půdou, kde Pečeněhové chovali svá stáda dobytka. Jednalo se vesměs o bažinatá území protkaná vodními toky, jako například okolí řeky Ráby, Sárvizu, Körösu či Maruše.

Sociální organizace Pečeněhů vycházela z původního vojensko-nomádského charakteru jejich společnosti. Měli své vlastní vůdce, kteří stáli v čele bojovnické vrstvy. V Uherském království získali zvláštní právní status. Nemuseli odvádět některé poplatky a jejich majetky byly chráněny králem, pod jehož přímou jurisdikci spadali. Nikdy neměli cizí předáky. Naopak sami se stávali veliteli Sikulů, kteří plnili svoji strážní službu na hranicích království.

Původ strážců hranic (lat. *speculatores*) – Sikulů (maď. *székelyek*, něm. *Szekler*) – je ovšem nejasný. V písemných pramenech jsou jako *Siculi* zmiňováni až k roku 1116, kdy tvořili společně s Pečeněhy předvoj uherské armády. Do Karpatské kotliny se však dostali mnohem dříve, nejspíše společně se starými Maďary již v 10. století. Tehdy snad tvořili turkickou složku jejich svazu. Badatelé zvažují, zda mohlo jít o Protobulhary, Kabary (část Chazarů), Avary, nebo dokonce o první vlnu Pečeněhů. Sikulové byli za své strážní služby osvobozeni od různých odvodů a daní. I oni získali zvláštní právní postavení a náležel jim status svobodného člověka. Mohli si volit vlastní předáky a soudce. Do jisté míry bychom je mohli přirovnat k českým Chodům. Sikulové, původně usazení v celých Uhrách, se od 12. století postupně přesouvali do Sedmihradska, kde vytvářeli své teritorium se zvláštním právním systémem. Vlastní svébytnou identitu si zde dokázali udržet až do 19. století.

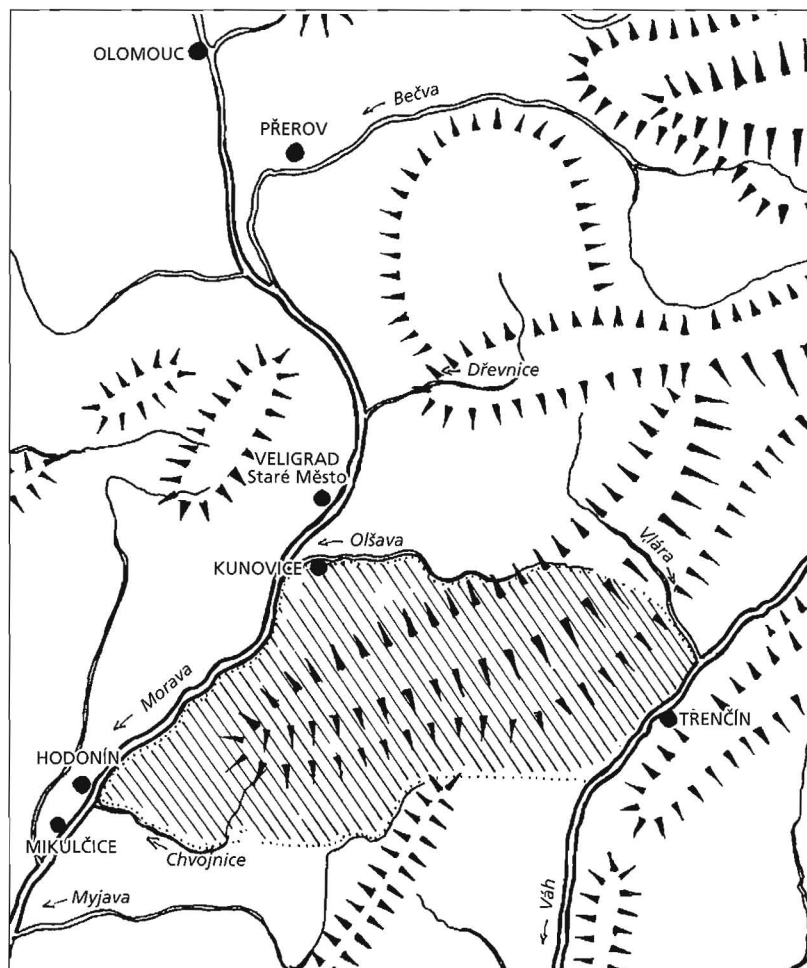
PEČENĚHOVÉ A SIKULOVÉ NA MORAVĚ?

Zodpovědět otázku, zda Pečeněhové a Sikulové během své pouti zavítali i na území dnešní České republiky, je velice složité. K řešení můžeme v zásadě využít prameny trojího druhu – historické, archeologické a toponomastické. Pozornost nemnoha badatelů, kteří se touto problematikou dosud zabývali, směřovala především k takzvanému Luckému poli, území vymezenému na západě tokem řeky Moravy a na severu říčkou Olšavou, která se do Moravy vlévá u Kunovic. Jiří Mitáček, jenž uvedenou problematiku tematizoval zatím jako poslední, uvádí, že Lucko tvořilo v průběhu 11. a 12. století součást již zmíněného *confinia*, přihraničního území nikoho, o které se přetahovali uherští a čeští panovníci. Uhři zde budovali své strážní body, které obsazovali Pečeněhy a Sikuly. Podle pomístních jmen se jejich osady nacházely i na Kunovicku, odkud známe názvy tratí jako Běsčeně či Sikuty. Úvahy o přítomnosti uherských strážců hranic v tomto prostoru lze podpořit také svědectvím nečetných archeologických nálezů, například zlomku hliněného kotle, který bývá tradičně s nomádkou kulturou spojován.

Nejnovější a nejzřetelnější nález z pozdně nomádkého prostředí však nepochází z Lucka, ale z oblasti ležící asi padesát kilometrů jižněji – z míst, kde poblíž soutoku Moravy s Dyjí existovalo ve velkomoravské době jedno z hlavních center celé říše, Pohansko u Břeclavi. Jeho pozůstatky zkoumají již dlouhá desetiletí archeologové z Masarykovy univerzity. V posledních letech zaměřili svoji pozornost na řešení otázek souvisejících

s kolapsem Velké Moravy a s následnou společenskou regenerací. Při svém výzkumu objevili dosud neznámou sídlištní aglomeraci v katastru obce Kostice. Raně středověké osídlení se zde koncentrovalo na vrších písečných dun, vně nivy řeky Dyje, v blízkosti opuštěného velkomoravského centra. Dnes se jedná o obdělávaná pole, na jejichž povrchu byly, kromě velkého množství keramiky, objeveny i četné předměty z barevných a vzácných kovů. Nejvýznamnější jsou nálezy jednotlivých ztrátových mincí, které spolu s kupeckými závažími a zlomky skládacích vah dokládají intenzivní oběh platidla a obchodní činnost na lokalitě od 10. až do 12. století. Trhová osada v katastru Kostic zřejmě částečně nahradila velkomoravské Pohansko v jeho funkci obchodního emporia, ležícího při jihovýchodním vstupu na Moravu. V letech 2009 až 2011 zde proběhl i menší archeologický výzkum, který kromě dalších raně středověkých mincí a řady jiných nálezů přinesl také výjimečný doklad kontaktů s pozdně nomádkým prostředím.

Předpokládaná rozloha prostoru Lucka od 11. do poloviny 13. století (s pravděpodobným přesahem do slovenského Pováží). Podle Jiřího Mitáčka nakreslil Luděk Galuška.

POZDNĚ NOMÁDSKÉ TŘMENY Z KOSTIC

Archeologické zkoumání stop, které po sobě nechali pozdní nomádi, je mimořádně komplikované. Dokonce i v samotném Maďarsku známe jen málo nálezů nesporně pečeněžského původu. Při jejich identifikaci vycházíme z našich znalostí způsobu jejich života, který byl v raném středověku spojen především s jízdou na koni a bojem. Pečeněhové (a zřejmě i Sikulové) tvořili lehkou kavalerii, která válčila typicky nomádským způsobem. K němu patřily předstírané útoky, rychlý ústup, neustálé napadání protivníka a ostřelování z dálky. Jejich hlavní zbraní byl dvojnásobně prohnutý luk s kostěným obložím, šípy s plochými rombickými hroty a kopí. Při boji z blízka používali malou sekerku a šavli. K ochraně nosili kožený kyrys. Příslušníci nobility a vojenské vrstvy byli pohřbíváni se svými zbraněmi a koňmi s postrojem. K nálezům, které lze s větší či menší jistotou přisoudit Pečeněhům, patří prolamované závěsky ve tvaru listu, kování ve formě ptáka a jiné ozdoby. Nejdůležitější jsou však bezesporu součásti výstroje koně. Jde o charakteristické jednoduché prohnuté udidlo, které se našlo například ve slovenské Bajči, a především o nový typ kruhového třmenu, který lépe vyhovoval nomádským botám. Podobné třmeny z 11. a 12. století se dosud nacházely pouze v Rumunsku (např. Vitanești) či v Maďarsku. Známe je kupříkladu z hrobu pečeněžského velmože z lokality Tinód, kde byly zkombinovány s typickým udidlem a dvěma šavlemi. Podobné třmeny byly objeveny i na pečeněžském území u řeky Sárvíz. Z našeho území nebyl dosud znám žádný exemplář. Až

v roce 2010 objevili brněnští archeologové jeden pár těchto třmenů společně s dvěma přezkami z řemení upínacích popruhů v Kosticích. Zmíněné součásti koňského postroje byly původně deponovány společně v polo-zasypané mladohradištní jámě, datované nálezy keramiky do 10. až 12. století.

Třmeny kruhového tvaru mají rozšířené stupadlo, které bylo určeno pro boty s měkkou podrážkou, nošené v raném středověku nomády a lehkou jízdou. Na rozdíl od starších staromaďarských třmenů nemají vzhůru vytažené ucho, ale otvor pro třmenové řemeny byl proražen přímo v horním oblouku těla třmenu. Formálně odpovídají

Pozdně nomádské třmeny z katastru obce Kostice

typu IX a především variantě IXa, jak je stanovil ruský badatel A. N. Kirpičnikov. Analogické nálezy pocházejí z Kyjevské Rusi a okolí Černigova, z jihoruských stepí v dolním Povolží, ze severního Kavkazu a dokonce i Litvy a východního Pruska. Podle Kirpičnikova se objevují po roce 1050, hlavně však ve 12. a 13. století v souvislosti s rozvojem lehké jízdy v ruském vojsku. Tvarově podobný, ale starší typ V se objevuje v 10. století na jihu Ruska v zóně přímého kontaktu s nomády. Třmeny analogické k nálezu z Kostic - Zadního hrůdu se vyskytují i v Bulharsku, kde jsou V. Jotovem klasifikovány jako typ 8 a datovány do 11. století. Jotov poukazuje na to, že se do Bulharska dostávaly patrně z jihoruských stepí, kde je v 10. až 11. století používali Pečeněhové.

Není zcela jasné, odkud a jak se pozdně nomádské kruhové třmeny dostaly za řeku Moravu. Sikulové a Pečeněhové však nežili daleko od místa nálezů. Drželi posádky v řadě míst slovenského Záhorí (například v Gajarech, Levároch, Kukulově či Strážích). Obec Sekule, nejbližší lokalita spojovaná s nomády, leží pouhých patnáct kilometrů od diskutovaného místa, krom toho její maďarský název Székelyfalva neznámá nic jiného než *ves Sikulů*. Tito lidé mohli po určité době kontrolovat i předpolí hranice na moravské straně, zvláště pak významné tržní místo, které vzniklo u Kostic na konci 10. století. Třmeny však nemuseli do Kostice přinést přímo uherští strážci hranic. Mohly se tam dostat i jako dar, válečná kořist či coby obchodní artikl. Která z možností je ta správná, nebudeme moci nikdy jednoznačně rozhodnout. Jisté je pouze to, že lidé žijící v 11. a 12. století na jihovýchodním pomezí Moravy dobře věděli, kdo jsou jejich bezprostřední sousedé - Pečeněhové a Sikulové. O povaze vzájemných kontaktů však archeologické nálezy prozatím mlčí. Cesty kdysi obávaných nájezdníků za řeku Moravu však nemusely vždy souviset jen s pustošením a drancováním. □

Literatura:

- F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500-1250*, Cambridge 2006; F. Curta, „The Image and Archaeology of the Pechenegs“, *Banatica* 23 (2013), s. 143-202; J. Macháček - A. Balcárková - P. Dresler - P. Milo, „Archeologický výzkum raně středověkého sídliště Kostice - Zadní hrůd v letech 2009-2011“, *Archeologické rozhledy* LXV/4 (2013), s. 735-775; J. Mitáček, „Historie Hlucka v 10. až 17. století. Od častů Velké Moravy po léta hrůz třicetileté války“, in: J. Mitáček (ed.), *Hluk: dějiny města*, Hluk 2011, s. 103-190; A. Pálóczi Horváth, *Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary*, Budapest 1989; V. Spinei, *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, Leiden 2009.

